

Ю. М. Кочубей

З ІСТОРІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ ОРІЄНТАЛІСТИКИ: ЖАК БЕРК (1910–1995)

Склалося так, що саме Франція стала країною, де вперше, ще в XVI ст., з'явилося сходознавство, і насамперед арабістика як навчальна дисципліна та предмет наукового інтересу. Основних причин було дві. Перша – як, зрештою, і в деяких інших країнах, арабську мову вважали допоміжною при вивченні третьої “священної мови” – гебрайської – на теологічних факультетах університетів. Другою причиною був великий інтерес французьких королів, особливо Франсуа I, до Османської імперії як до можливого союзника у протиборстві з імператором Священної Римської імперії германської нації Карлом V, а також бажання Франції у згоді із султаном утвердитися на торгових шляхах на Середземному морі. Проосманська політика пояснювалася ще й тим, що безпосередньо османи французьким кордонам не загрожували.

Тож перше рішення про вивчення при Королівському коледжі (Collège Royal) французькими підданцями східних мов було прийнято в 1530 році, причому три з шести призначених викладачів навчали мови Старого Завіту. Проте варто пам'ятати, що вже 1535 року Франція підписала із султанським урядом договір, який включав і відомі статті про “капітуляції” і надавав французам великі переваги у вирішенні всіх справ у турецьких володіннях на Близькому і Середньому Сході, тож у знавців східних мов була велика потреба. 1538 року було офіційно запроваджено викладання так званих “прочанських” мов, тобто тих, що можуть придатися прочанам у їхній подорожі до Святої землі, в тому числі й арабської. Згаданий навчальний заклад пізніше почав називатися Collège de France.

У Стамбулі ченці-капуцини мали щось на кшталт курсів місцевих мов, а 1669/1670 рр. було вирішено відкрити школу для підготовки перекладачів у Парижі, яка називалася Школою молодих мовознавців (Ecole des Jeunes de Langues) і з 1700 року перебувала під наглядом ордену єзуїтів. Потім діяльність двох закладів була поєднана, що дало вагомий результат для розвитку сходознавства у Франції [Frank 1995, 78–83].

Що ж до нинішнього основного навчального центру французької орієнталістики – Національного інституту східних мов і цивілізацій (INALCO), то він веде свій родовід від Спеціальної школи східних мов, створеної декретом Конвенту 30.III.1795 року як окремих секулярний навчальний заклад для вивчення Сходу як Близького, так і Далекого. У цій школі відразу ж було створено кафедру арабської мови, яку очолив Сильвестр де Сасі (1758–1838) – пізніше славнозвісний арабіст, автор відомих арабської граматики (1810) та арабської хрестоматії (1806). Це був новий етап розвитку французького сходознавства. Особливою рисою французької арабістики і по сьогодні є посилені увага до розмовної арабської мови, до її діалектів. Вже 1803 року в Спеціальній школі східних мов було створено кафедру арабської розмовної мови, яка з невеликими перервами існувала протягом всієї двохсотлітньої історії INALCO, існує й нині. Крім того, слід зазначити, що в 1824 році з'явилася “ГраMATика розмовної арабської мови” А. П. Коссен де Персеваля

(1795–1871), тоді як в інших країнах Європи вважали необхідним студіювати лише класичний варіант мови арабів, зафіксований у Св. Корані та творах давніх поетів [Deux siècles... 1995].

Звичайно, арабістика, як і будь-яка наука, не могла б розвиватися без зацікавленості і підтримки суспільства. Могутній поштовх зростанню такої зацікавленості дали вихід вперше в Європі на початку XVIII століття казок “1001 ночі” в перекладі французькою мовою Антуана Галлана у 12 томах (1704–1712) і, безперечно, експедиція Наполеона Бонапарта в Єгипет наприкінці XVIII ст. У 1822 році було засновано також асоціацію вчених-сходознавців під назвою “Азійське товариство” (Société Asiatique), першим президентом якого став С. де Сасі. Щоквартально виходить її орган “Journal asiatique” (“Азійський щоденник”). До цього, мабуть, слід додати, що і перший Міжнародний конгрес орієнталістів було проведено в Парижі (1873).

Поступово арабістика знайшла місце в навчальних програмах цілого ряду французьких університетів, у тому числі і Сорбонни. Інтерес до східних мов, як і загальне зацікавлення Сходом, було спричинено також розгортанням колоніальної експансії Франції, насамперед у північній частині Африки, де жило арабське, а також арабізоване й ісламізоване населення. Потрібні були знавці теренів, мов, релігії і звичаїв, щоб забезпечити успішне просування військових загонів, колоністів і комерсантів, а також підготовку кадрів для колоніальної адміністрації.

Як уже згадувалося, в Спеціальній школі східних мов з 1803 року згідно з декретом про її заснування (ст. 2) почали вивчати розмовну мову. Спочатку це був єгипетський діалект, потім додався алжирський. Як зазначають французькі спеціалісти, з 1821 року почали викладати арабську мову Магрибу. Мабуть, тут варто нагадати, що вже в 1830 р. розпочалося завоювання Алжиру.

У XIX і XX століттях французьке сходознавство збагатило історію науки кількома великими іменами. Крім згаданого вище Сильвестра де Сасі (1758–1838) слід згадати Ш. Е. де Фуко (1858–1916), автора чотиритомного, виданого посмертно туарезько-французького словника діалекту Ахаггару. Він належав до тих вчених, які по-справжньому хотіли пізнати арабів та іслам, примирити християн і мусульман. Такі ж погляди виявляла у своїх публікаціях Ізабелла Еберхард (1877–1904), журналістка російського походження родом з України. Вона виступала з гуманістичних позицій, засуджувала французький колоніалізм, за що її не любили у Франції, і в перших виданнях її “Щоденника” редактори викреслювали цілі абзаци [Кочубей 2010, 35–42].

Великий вплив на погляди французьких вчених-сходознавців мала наукова і викладацька діяльність видатного ісламознавця Луї Массіньйона (1883–1962), яка, як стверджують відомі фахівці, посприяла встановленню нормальних стосунків мусульман і християн, що знайшло своє втілення в ухвалах Другого Ватиканського собору. Учні і послідовники Л. Массіньйона, серед яких такі відомі вчені, як Віктор-Мансур Монтей, М. Родінсон, А. Корбен, Р. Гароді, виступали за припинення ворожнечі між релігіями, захищали законні права арабів і мусульман [Беляев 1963; Кочубей 2007].

До такого “массіньйонського” напрямку належить і діяльність ще одного відомого французького сходознавця – соціолога, історика, ісламознавця, культуролога – Жака Берка (Jacques Berque), думки і погляди якого стають надзвичайно актуальними в наші дні у світлі подій у Франції на початку 2015 року. Біографія його не характерна для науковців-французів, котрі досліджували проблеми Близького і Середнього Сходу й досягли високих постів і загального визнання. Він стояв певною мірою осторонь. Був справжнім “п’є нуар”, тобто “чорноногим”: народився в Алжирі (в селі Мольєр, тепер Френда) в родині колоніального чиновника. Виростав серед арабського населення, вчився в місцевій франко-арабській школі, а потім і в Алжирському університеті.

Входження в сходознавчу роботу Жак Берк почав з “польових досліджень”, до чого його спонукав перший пост: він дістав посаду в колоніальній адміністрації Марокко, в так званому “Арабському бюро”, – цивільного адміністратора у племені Бені-Мескін (1934), спостерігаючи за набором молоді до війська. У ті часи Марокко було французьким протекторатом, хоча паралельно існувала, по суті, ефемерна влада султана. Виникало багато юридичних питань, які треба було розв’язувати у відповідності із законами республіки, не забуваючи при тому про суверенні права султанської адміністрації. Молодий чиновник хотів чесно розібратися в справах, але спотикався об термінологічні перепони і тонкі нюанси відмінностей між поняттями шаріату, які він вивчав, і адату, які слід було завжди брати до уваги при вирішенні тієї чи іншої справи. Він широко спілкувався з місцевими жителями, а особливо з вождями кланів і племен (каїдами), намагався пізнати ті чинники, що впливали на поведінку жителів, прийняття рішень суддями і каїдами, і які це мало наслідки для життя аборигенів. Складними були питання землі, відбувалися сутички між колоністами й аборигенами при розмежуванні ділянок, при розподілі води. Таким чином, Жак Берк на практиці зіткнувся із соціальними питаннями, які надалі визначили його шлях науковця-аналітика.

Його практична праця вела до розуміння необхідності узагальнити свій досвід, і Жак Берк береться за перо. 1936 року в журналі “Рев’ю афрікен” з’являється його стаття “Аспекти укладання контракту пастухами в Сіді-Аїсса”, яка потім набуває вигляду наукової розвідки “До студій над північноафриканськими контрактами (Контракти пастухів Бені-Мескін)”, що побачила світ окремою публікацією в м. Алжирі [Berque 1936]. Він продовжує вміщувати в пресі різного роду наукові повідомлення і разом з тим перекладає (з колегами) і досліджує давні пам’ятки місцевого мусульманського права, чим поглиблює свої знання не тільки юриспруденції, а й ментальності місцевих жителів. Спираючись на свій практичний досвід і здобуті знання, Берк пише і публікує в Рабаті наукову працю “Есе про магрибинську юридичну методологію” (1944). А на початку 1947 року готує і надсилає своїм зверхникам аналітичну записку “За нову політичну методу Франції в Марокко” [Berque 1997], в якій піддав обґрунтованій критиці діяльність всієї колоніальної адміністративної системи в країні, котра не веде до обіцяного “процвітання” аборигенів, а навіть погіршує їхнє соціальне становище. Він відзначав, що протекторат, щоб бути корисним для Франції, має вийти зі стану інертності і модернізуватися.

Такого роду “аналітика” з-під пера молодого урядовця не могла сподобатися вищим чиновникам, які, безперечно, відстоювали інтереси французьких колоністів – власників великих земельних площ. Його швиденько зняли з посади і перевели в далеке від столиці країни село в горах Верхнього Атласу. Погляди Ж. Берка, як пишуть його французькі біографи, були романтичні й ідеалістичні: він хотів “примирити нашу присутність і звільнення тубільців”. Схиляючись до поглядів “школи Анналів” (до однієї з його статей передмову написав сам Марк Блок), він приділяє велику увагу проявам квазіколективізму типу російських “общин”. Султанська влада виступила також проти, і пропозиції молодого чиновника лягли в архів до 1997 року. Й у свого роду засланні він продовжує досліджувати соціальні аспекти життя горців Атласу, аграрну структуру і земельне право, демографічні проблеми берберських племен, міське право, зокрема соціальний стан ремісників.

Важливим моментом у житті молодого вченого, а він вже став досвідченим науковцем, була публікація у 1955 році в солідному столичному видавництві “Університетські публікації Франції” його значної (472 с.) праці “Соціальні структури Верхнього Атласу” [Berque 1955]; у другому її виданні, яке з’явилося в 1978 році у серії “Бібліотека сучасної соціології”, обсяг становив 520 с.

Усунення від влади в серпні 1953 р. марокканського султана Мохаммеда V Жак Берк вважав великою політичною помилкою і негайно подав у відставку.

Його прекрасне знання мов і культури арабів, географії і соціальних проблем Близького Сходу відкрило перед ним можливість обійняти пост експерта ЮНЕСКО в Єгипті. Тут він теж вивчив на основі свого досвіду соціальні структури єгипетських сіл у дельті Нілу і підготував відповідні доповіді для керівних органів цієї організації. Крім того, він вміщує у наукових виданнях свої дослідження соціальної структури деяких єгипетських сіл, пише змістовну передмову до теми “Кочовики і кочівництво в засушливій зоні”, що побачила світ у 1959 р. в “Міжнародному огляді соціальних наук” [Berque 1959], тут же в 1961 р. було надруковано велику статтю “Африка на півдні від Сахари”. Розширенню його кругозору сприяли відрядження до Іраку, поїздки в Ліван.

Тим часом країни Азії, Африки, Латинської Америки і Близького Сходу охопили політичні процеси, на перше місце на міжнародній арені вийшло питання про надання незалежності колишнім колоніальним і залежним народам. У 1960 р. ООН прийняла відповідну Декларацію і розпочалася так звана деколонізація. Жак Берк, який після перебування на Близькому Сході почав ширше дивитися на події, що відбувалися на світовій арені, виступив зі своїми думками щодо становища арабських народів. У 1960 р. виходить його монографія “Араби від учора до завтра” (288 с.) [Berque 1960], якій передувала видана попереднього року книга під назвою “Араби”, що була перекладена на кілька європейських мов. У цей час вчений співробітничав також із таким престижним міжнародним виданням, як Енциклопедія ісламу.

Вже перші його есе і доповідні аналітичні довідки вказували на нього як на потенційного науковця-аналітика, і тому за підтримки відомого соціолога Ф. Броделя Ж. Берк почав працювати в дуже престижному науковому і навчальному закладі – Collège de France, завідував кафедрою соціальної історії і сучасного ісламу, займався підготовкою фахівців з арабістики до самого виходу на пенсію (1956–1981). Тут слід сказати, що 1954 року він захистив докторську дисертацію “Соціальні структури Верхнього Атласу” і підготував працю про племена Секауа, серед яких він здійснив персональні польові дослідження, оскільки вважав, що вчений сам мусить здобувати первинний матеріал. Не можна сказати, що Ж. Берк був безоглядним прихильником деколонізації і негайного надання незалежності колоніальним народам, зокрема в протекторатах Марокко і Тунісі. Він бачив реальний стан справ у цих країнах і передбачав великі труднощі для них у майбутньому, хоча й не виступав проти їхнього звільнення від колоніального панування. Навіть під час війни в Алжирі він не висловлювався проти незалежності алжирського народу.

Це пов’язано, як ми розуміємо, з тим, що на цей час у Ж. Берка остаточно викристалізувалася ідея, котру він плекав довгі роки, а потім висловив у цілому ряді своїх книг. Його походження, навчання і практичний досвід роботи в країнах Магрибу, загальний погляд на ситуацію на Близькому і Середньому Сході, на роль і місце його батьківщини Франції в цьому регіоні, коли відбувалися такі епохальні геополітичні зсуви, штовхали його до певних міркувань. Йому здавалося, що розумна політика метрополії і раціональний підхід до оцінки ситуації з боку місцевих еліт можуть відкрити шлях для діалогу і широкого співробітництва “двох берегів Середземномор’я” – європейського і африканського, що принесе тільки користь французам і магрибинцям.

У 60-ті рр. увагу Ж. Берка привертають питання культурної діяльності Франції в країнах “Третього світу”, також загальні проблеми деколонізації, хоча в центрі його роздумів, як завжди, залишається Магриб. У результаті бачимо появу в паризькому видавництві “Сей” важливої історичної праці “Магриб між двома війнами” (1962, 445 с.), через два роки після якої побачили світ книга “Пограбування світу”, а також велика передмова до першого тому широко задуманої публікації “Антологія сучасної арабської літератури”. Поворот до літератури є знаменним: він розуміє значення

письменницького слова для осмислення соціальних процесів, у тому числі й процесу деколонізації, яка продовжує займати його думки. Разом з відомим соціологом Ж.-П. Шарне він видає дві серйозні збірні праці “Від імперіалізму до деколонізації” [Berque 1965] та “Норми і цінності сучасного ісламу” [Berque 1966], зробивши до них вагомий внесок. Не менш значною була видана двома авторами збірка “Амбівалентність в арабській культурі” (1967), у якій автор намагається шляхом філологічного аналізу виявити точки дотику культури ісламо-арабської з європейськими. Разом з тим він не полишає важливих для нього тем деколонізації і її соціального виміру.

Усвідомлюючи визначну роль культури в трансформації і модернізації арабського суспільства, Ж. Берк підтримує дослідження, що стосуються культурного розвитку арабського світу. Книгу Н. Томіш “Арабський театр”, видану в ЮНЕСКО 1969 року, він супроводжує передмовою “Театральне мистецтво в арабському світі за двісті років”, як і опубліковану в Тунісі книгу Мохаммеда Азізи “Погляд на сучасний арабський театр” (1970).

Працюючи в Collège de France як викладач і наставник молодих науковців, Ж. Берк віддавав данину арабській літературі і перекладав різного роду художні тексти: в його доробку переклади творів видатних доісламських поетів, так званих “Му’аллак”, вірші Ібн-ар-Румі, Імру’ль Кайса, стаття про заджалъ.

Його літературні інтереси не замикалися на класиці: з цікавістю він приглядався і до новітньої продукції арабських літераторів. Передмови Жака Берка відкривали шлях до арабських письменників-сучасників. У Єгипті він познайомився з видатним письменником Таха Хусейном, тож сприяв появі його творів французькою мовою. Своїми передмовами він відкривав для французького читача книги Нагіба Махфуза, Тайїба Салаха, Халіма Бараката, Мохаммеда Бельхейра, Махмуда Мессаді, Абдель Салама аль-Уджайлі, Ахлама Мустаганемі, Адоніса та деякі політичні писання арабських авторів.

Ж. Берк вважав, що взаємне ознайомлення народів з культурою один одного приведе до здійснення його мрії про мирне співжиття народів на обох берегах Середземного моря, про їхнє економічне піднесення і культурний розвиток. Це знайшло вираження в його знаменитій, останній перед виходом на пенсію, лекції в Collège de France, що дістала назву “Андалузія” (1981). На його думку, саме в середньовічній Андалузії відбулося поєднання духовного і матеріального потенціалу народів Середземномор’я попри релігійну різницю, що сприяло створенню блискучої цивілізації. Подібні тези знайшли ширший розвиток у книзі спогадів “Мемуари двох берегів” (Париж: Сей, 1989) [Berque 1989]. Вдало, на нашу думку, було названо опубліковану у видавництві “Сіндбад” на його честь книгу – “Береги і пустелі” [Rivages et déserts 1999], бо саме таке поєднання показує очевидну необхідність співробітництва двох цивілізацій у наші дні. У 1983 р. йому було вручено Премію Багдада за розвиток арабської культури, і в інтерв’ю ЮНЕСКО з цієї нагоди Ж. Берк із притаманною йому скромністю заявив: “Моя наукова кар’єра є тільки певним зусиллям для досягнення взаєморозуміння культур світу, обміну, який зовсім не стиратиме їхні особливості, а виявлятиме їхню відповідну своєрідність. Можна навіть мислити про певну інтеркультурність, і саме для цього я, наприклад, трудився, перекладаючи славетні арабські тексти”.

Жак Берк, як підкреслюють його біографи, був не тільки вченим, а й “людиною дії”. Коли до влади прийшла Соціалістична партія і його друг, відомий політик Жан-П’єр Шевенеман став міністром, Ж. Берку було доручено очолити групу експертів “Дослідження, технологія і прогрес у співдії”, котра підготувала відповідну доповідь, а з грудня 1984-го по травень 1985-го він став на чолі групи експертів для підготовки доповіді “Імміграція в школі республіки”. Як організувати навчання дітей емігрантів, щоб воно відповідало інтересам республіки, і по сьогодні

залишається значною мірою невирішеним питанням, і з цим пов'язано спорадичні загострення обстановки серед населених арабами і мусульманами-африканцями передмість Парижа та в інших містах країни (Марсель, Ліон та ін.). Доповідь була критичною і закликала відповідні інстанції вжити необхідних заходів у галузі освіти для поліпшення становища дітей емігрантів. Причому вчений вважав, що не потрібно йти по шляху асиміляції, а треба виховувати в дітей емігрантів повагу до власної релігії і автентичності, а не тільки повагу до республіканських цінностей. У такому ж дусі була складена доповідь для Ради Європи про “нові меншини в європейських поселеннях”. Він рішуче виступив проти “війни культур”, за визнання цінності всіх культур, за їхнє вивчення не лише дітьми емігрантів, а й дітьми корінних французів, що вважалося надто важким для дітей. Ж. Берк писав: “Цю проблему слід вважати не набором труднощів для поважного шкільного звичаю, а виправданям стратегії, спрямованої на Францію ХХІ століття”. Ясно, що доповідь і численні до неї рекомендації експертів були сховані в глибоку шухляду [REMMM 1997].

Як соціолог і антрополог у широкому розумінні цього слова Жак Берк завжди брав до уваги в усіх своїх працях ісламський фактор і написав цілий ряд невеликих розвідок та заміток стосовно ісламу, а пізніше видав кілька важливих досліджень, серед яких назвемо “Іслам перед викликом” [Berque 1980], “Улеми, засновники, інсургенти Магрибу”, “Іслам у сучасності”.

У 1990 р. побачив світ його французький переклад священної книги мусульман – Корану разом з екзегетичним дослідженням “Читаючи Коран” (Париж: Сіндбад, 840 с.), який був позитивно сприйнятий французькими читачами і мусульманами-франкофонами. Мало, мабуть, значення й те, що його книгу було названо “Спроба перекладу Корану”, що цілком відповідає вченню ісламської релігії про “неперекладність” Корану, даного Пророкові Мухаммеду Аллахом арабською мовою.

Протягом своїх останніх років Ж. Берк не припиняв студіювати Св. Коран, публікував статті, в яких намагався пояснити французькому читачеві, що таке мусульманство і що воно може цілком мирно вживатися з християнством за умов толерантності і поваги до нього. У паризькому Інституті арабського світу він виступив з великою лекцією, яку 1993 року було видано окремою книгою “Перечитуючи Коран”. До речі, помер Жак Берк фактично за роботою: перекладав Сунну Пророка Мухаммеда, яка мала б доповнити його переклад Св. Корану.

Останньою працею вченого було есе “Який іслам?” [Berque 1995], де він полемізує з необ'єктивними критиками мусульманської релігії, намагаючись довести, що іслам не скрізь однаковий, що є паростки нового ісламу, він може зайняти провідне місце в духовному житті народів, що його сповідують, і називається він “прогресивний іслам”. На його думку, уряд Французької Республіки має спиратися у вирішенні питань співробітництва з арабським світом і стосунків з мусульманами-іммігрантами, беручи до уваги наявність саме “прогресивного ісламу”. До останніх днів Ж. Берк публікує статті, передмови і відгуки на події в різних франкомовних ЗМІ. Вже після його смерті у видавництві “Альбен Мішель” виходить книга “Ніколи не програшна справа: політичні статті (1947–1995)” [Berque 1998], де зібрані його публікації минулих років, у яких Жак Берк виступає як переконаний і послідовний захисник арабських народів та мусульман взагалі і промотор єднання народів обох берегів Середземномор'я.

Праці Жака Берка свідчать про те, що його симпатії були завжди на боці арабів. Це стосується звільнення від колоніальної залежності країн Магрибу, в тому числі й Алжиру, зокрема він засудив втручання Франції в алжирські вибори, що призвело до розбурхання тероризму і кровопролиття. Під час арабо-ізраїльської війни Берк стояв на боці тих французьких інтелектуалів, хто підтримував палестинську справу.

Засуджував він і війну в Затоці, і французьку в ній участь, що свідчило, як він зазначив в одному інтерв'ю про те, що Франція “відмовилася від політики стосовно

арабів і Сходу, яку вона проводила принаймні від часів короля Франсуа I". Це не значить, що він завжди і в усьому схвалював мусульман: виступаючи за "прогресивний іслам", Ж. Берк засуджував насильство над жінками щодо обов'язкового носіння паранджі, переслідування християн в Іраку, жорстокі переслідування інаковірців у деяких країнах Сходу, скептично ставився до ідей "арабського соціалізму". Відгукнувся він і на "справу" Салмана Рушді: хоч і не схвалив книгу Салмана Рушді, разом з тим вважав неправильним проголошення фетви аятолою Хомейні, що закликала до вбивства цього письменника.

Помер Жак Берк 27 червня 1995 р. в місті Сен-Жульєн ан Бор (Ланди), звідки походили його предки, де й похований. Спадкоємці передали його багатий архів в алжирське містечко Френда, місце його народження.

ЛІТЕРАТУРА

- Беляев Е. А.* Луи Массиньон (1883–1962) // **Народы Азии и Африки**, 1963, № 4.
- Кочубей Ю. М.* Французька орієнталістика: від "примирення релігій" до "діалогу цивілізацій" (Луї Массиньон – Роже Гароді) // **Східний світ**, 2007, № 4.
- Кочубей Ю.* Ізабелла Еберхард (1877–1904) і її творчість у світлі постколоніальних студій // **Наукові записки. Київський університет "Східний світ"**, 2010, № 1.
- Berque J.* **Contribution à l'étude des contrats Nord-Africains (Les pactes pastoraux Béni – Meskine)**. Alger, 1936.
- Berque J.* **Structures sociales du Haut Atlas**. Paris, 1955.
- Berque J.* Introduction à "Nomades et nomadismes en zone aride" // **Revue internationale des Sciences Sociales**. UNESCO. Vol. XI, № 4. 1959.
- Berque J.* **Les Arabes d'hier à demain**. Paris, 1960.
- Berque J.* **Del'impérialisme à la décolonisation**. Paris, 1965.
- Berque J.* **Normes et valeurs dans l'Islam contemporaine**. Paris, 1966.
- Berque J.* **Islam au défi**. Paris, 1980.
- Berque J.* **Memoires des deux rives**. Paris, 1989.
- Berque J.* "Quel Islam?" // **Le Temps stratégique**, № 64, Genève, juin 1995.
- Berque J.* **Pour une nouvelle méthode politique de la France au Maroc**. Note inédite du 3 janvier 1947; Extraits 1997.
- Berque J.* **Une cause jamais perdue: articles politiques (1947–1995)**. Paris, 1998.
- Deux siècles de l'Ecole de langues orientales** / Ed P. Larousse. Paris, 1995.
- Frank B.* Fondation de l'Ecole spéciale des langues orientales // **Célébrations nationales Paris**. 1995.
- REMMM* 1997. – **Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée (REMMM)**, № 83–84, 1997/1–2.
- Rivages et déserts**. Paris, 1999.